

SO‘Z TARKIBIY QISMLARINING IYERARXIK VA FUNKSIONAL MUNOSABATLARI

Xaydarova Iroda Anarbayevna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa

doktori (PhD), ISFT instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi so‘z tarkibiy qismlarining iyerarxik va funksional munosabatlari tizimli hamda struktur-semantik jihatdan tadqiq etiladi. So‘zning ichki tuzilishini tashkil etuvchi o‘zak, asos va affiksial morfemalarning o‘zaro munosabati, ularning so‘z tarkibidagi mavqeyi, semantik yuklamasi va funksional vazifalari tahlil qilinadi. So‘z tarkibiy qismlarining oddiy ketma-ketlik asosida emas, balki muayyan darajali va funksional tizim asosida birikishi asoslanadi. Ayniqsa, derivatsion jarayonda morfemalarning bosqichma-bosqich qo‘shilishi natijasida yangi hosila asoslarning shakllanishi hamda ularning keyingi derivatsion jarayon uchun negiz bo‘lishi iyerarxik munosabatning muhim ko‘rsatkichi sifatida izohlanadi. Shuningdek, o‘zbek tilining agglyutinativ xususiyati doirasida affiksial morfemalarning lug‘aviy, derivatsion va grammatik funksiyalari, morfemalarning struktur-semantik bog‘lanishi hamda so‘zning yaxlit ma’nosini shakllantirishdagi roli misollar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z tarkibi, morfema, morfemika, o‘zak, asos, affiks, derivatsiya, derivatsion morfema, grammatik morfema, iyerarxik munosabat, funksional munosabat, struktur-semantik munosabat, morfemik qurilish.

Tilning asosiy nominativ birliklaridan biri bo‘lgan so‘z murakkab ichki strukturaga ega. So‘zning tashqi shakli yaxlit birlik sifatida namoyon bo‘lsa-da, uning tarkibida muayyan ma’no va vazifaga ega bo‘lgan kichik birliklar

mavjud. Ana shu birliklarning tabiati, tarkibiy tuzilishi va o‘zaro munosabatlari morfemika doirasida o‘rganiladi. Morfema so‘zning eng kichik ma’noli birligi sifatida qaraladi; morfemik tahlil esa so‘zning tarkibiy qismlarini ajratish bilan birga, ularning o‘zaro munosabatini aniqlashni ham nazarda tutadi.

O‘zbek tilining morfemik tizimi uning agglyutinatib tabiati bilan chambarchas bog‘liq. Agglyutinatib tillarda morfemalar, odatda, ma’lum tartib va izchillik asosida birikadi. Bunda har bir affiks muayyan grammatik yoki derivatsion vazifani bajaradi. Shu sababli so‘z tarkibidagi morfemalarni faqat segmentlar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan strukturaviy, semantik va funksional tizim sifatida o‘rganish muhimdir.

So‘z tarkibiy qismlarining iyerarxik va funksional munosabatlarini tadqiq etish, avvalo, morfemalarning so‘z tarkibida qanday tartibda joylashishi, qaysi morfema qaysi birlikka bevosita bog‘lanishi, hosil bo‘lgan birlikning keyingi derivatsion jarayonda qanday mavqega ega bo‘lishini aniqlash imkonini beradi.

So‘zning morfemik tarkibi uning ichki qurilishini tashkil etuvchi morfemalar majmuasidan iborat. An’anaviy yondashuvda o‘zbek tilidagi morfemalar, avvalo, o‘zak morfema va affiksial morfemalar sifatida farqlanadi. O‘zak morfema so‘zning asosiy lug‘aviy mazmunini ifodalashda yetakchi o‘rin egallasa, affiksial morfemalar unga qo‘shilib, yangi lug‘aviy birlik yoki grammatik shakl hosil qiladi.

Masalan: *ish + chi + lar + imiz + dan* birligida:

ish - o‘zak morfema;

-chi - so‘z yasovchi morfema;

-lar - ko‘plik shaklini bildiruvchi morfema;

-imiz - egalik ma’nosini bildiruvchi morfema;

-dan - kelishik ma’nosini bildiruvchi morfema.

Bu morfemalar shunchaki ketma-ket joylashgan elementlar emas. Ularning har biri soʻzning umumiy strukturasi va mazmunida muayyan vazifani bajaradi.

Demak, soʻz tarkibining strukturaviy tashkil topishida ikki muhim jihat mavjud:

morfemalarning ketma-ketligi; morfemalar oʻrtasidagi darajali munosabat.

Aynan ikkinchi jihat soʻz tarkibining iyerarxik xususiyatini belgilaydi.

Iyerarxiya - birliklarning oddiy ketma-ketligi emas, balki quyi va yuqori darajadagi birliklarning oʻzaro boʻysunish asosidagi munosabatidir.

Soʻz tarkibida ham morfemalar turli darajada munosabatga kirishadi. Masalan:

ish + la + moq

birligida ish oʻzak morfema boʻlib, -la unga qoʻshilib, yangi feʼl asosini hosil qiladi:

ish → ishla

Shundan keyingina -moq grammatik shakl hosil qiluvchi birlik sifatida yangi hosil boʻlgan asosga qoʻshiladi:

ish → ishla → ishlamoq

Bu jarayonni quyidagicha ifodalash mumkin:

[ish + la] + moq

Bu yerda [ish + la] birinchi darajadagi hosila, ishlamoq esa keyingi darajadagi birlikdir.

Yana murakkabroq misol: **bil + im + li + lik**

Bu birlikda derivatsion jarayonni shartli ravishda quyidagicha koʻrsatish mumkin:

bil → bilim → bilimli → bilimlilik

Bu jarayonda har bir keyingi morfema oldingi bosqichda hosil boʻlgan birlikka birikadi. Natijada soʻz tarkibida derivatsion zanjir yuzaga keladi.

Shunday qilib, iyerarxik munosabatni:

oʻzak → hosila asos → yangi hosila asos → grammatik shakl

ko‘rinishida tasavvur qilish mumkin.

Bu holat so‘zning ichki strukturasi ko‘p bosqichli ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zak so‘zning semantik markazi sifatida namoyon bo‘ladi. Affikslar esa o‘zakka yoki hosila asosga birikib, uning ma’nosini kengaytiradi, o‘zgartiradi yoki grammatik jihatdan shakllantiradi.

Masalan: **gul + chi**

birligida gul o‘zak bo‘lsa, -chi yangi kasb yoki faoliyat egasini bildiruvchi hosila birlikni shakllantiradi:

gul → gulchi

Keyingi bosqichda:

gul + chi + lik

shaklida -lik avval hosil bo‘lgan gulchi asosiga qo‘shiladi:

gul → gulchi → gulchilik

Bu yerda -lik bevosita gul o‘zagiga emas, balki gulchi hosila asosiga bog‘langan. Demak, morfemalar o‘rtasidagi munosabat faqat chiziqli emas, balki ierarxik xarakterga ega.

Bunday holatni quyidagi model orqali ko‘rsatish mumkin:

[gul + chi] + lik

Bu modelda:

birinchi daraja — gul + chi;

ikkinchi daraja — [gul + chi] + lik.

Demak, morfemalarning so‘z tarkibidagi o‘rni ularning qaysi birlikka bevosita bog‘lanishi bilan ham belgilanadi.

Morfemalar o‘zaro nafaqat strukturaviy, balki funksional munosabatga ham kirishadi.

Funksional munosabat deganda morfemaning so‘z tarkibida qanday vazifa bajarishi tushuniladi.

Morfemalarning funksiyasiga ko‘ra quyidagi asosiy guruhlarini ajratish mumkin:

1. *Lug'aviy-semantik funksiya*

O'zak morfema, avvalo, so'zning asosiy lug'aviy ma'nosini shakllantiradi.

Masalan:

kitob, yoz, bil, gul, ish

kabi o'zaklar tegishli predmet, harakat yoki belgi haqidagi asosiy semantik mazmunni ifodalaydi.

2. *Derivatsion funksiya*

So'z yasovchi affiksalar yangi lug'aviy birlik hosil qiladi:

ish + chi → ishchi

gul + zor → gulzor

bil + im → bilim

do'st + lik → do'stlik

Bu holatda affiks yangi nominativ birlik hosil qilish vazifasini bajaradi.

3. *Grammatik funksiya*

Shakl yasovchi va so'z o'zgartiruvchi morfemalar so'zning grammatik shaklini ifodalashga xizmat qiladi:

kitob + lar

kitob + im

kitob + ni

kitob + dan

Bu morfemalar yangi lug'aviy birlik yaratmaydi, balki mavjud birlikning grammatik shaklini o'zgartiradi.

So'z tarkibida derivatsion va grammatik morfemalar turli darajadagi funksional vazifalarni bajaradi.

Masalan: **ish + chi + lar**

birligida:

ish → ishchi

bosqichida yangi lug'aviy birlik hosil bo'ladi.

Keyingi bosqichda:

ishchi → ishchilar

shaklida grammatik ko'plik ma'nosi yuzaga keladi.

Demak:

[ish + chi] + lar

modelida -chi derivatsion, -lar esa grammatik funksiyani bajaradi.

Shundan kelib chiqib, morfemalarning funksional iyerarxiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

O'zak morfema → derivatsion morfema → grammatik shakl yasovchi morfema → sintaktik munosabatni ifodalovchi morfema

Bu tartib so'zning ichki qurilishida funksiyalarning bir-birini to'ldirishini ko'rsatadi.

So'z tarkibiy qismlarini o'rganishda strukturaviy va semantik yondashuvni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Chunki morfemaning so'z tarkibidagi o'rni uning ma'nosi va funksiyasi bilan chambarchas bog'liq.

Masalan: **mehnat + kash + lar**

birligida:

mehnat - asosiy lug'aviy mazmunni;

-kash - ma'lum faoliyat yoki xususiyat egasini;

-lar - grammatik ko'plikni ifodalaydi.

Bu morfemalar birikishi natijasida so'zning umumiy mazmuni bosqichma-bosqich shakllanadi.

mehnat → mehnatkash → mehnatkashlar

Bu yerda har bir bosqich oldingi bosqichning semantik natijasiga tayanadi.

Shuning uchun so'z tarkibining struktur-semantik modeli:

morfemik shakl + funksional vazifa + semantik natija

uchligi asosida tavsiflanishi mumkin.

So'z tarkibiy qismlarining iyerarxik va funksional munosabatlari so'zning ichki strukturaviy tashkil topishini chuqur anglash uchun muhim

nazariy asoslardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, so'z tarkibidagi morfemalar oddiy ketma-ketlik asosida birikmaydi, balki o'zaro strukturaviy, semantik, derivatsion va grammatik munosabatlarga kirishadi.

O'zak morfema so'zning asosiy semantik markazi sifatida faoliyat yuritisa, derivatsion morfemalar uning lug'aviy imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi nominativ birliklarni shakllantiradi. Grammatik morfemalar esa hosil bo'lgan birlikni grammatik jihatdan shakllantirib, uning nutqdagi boshqa birliklar bilan munosabatini ta'minlaydi.

Ayniqsa, ish → ishchi → ishchilar, gul → gulchi → gulchilik, bil → bilim → bilimli → bilimlilik kabi derivatsion zanjirlar morfemalarning iyerarxik tashkil topishini yaqqol namoyon etadi.

Shunday qilib, so'z tarkibiy qismlarining iyerarxik va funksional munosabatlarini strukturaviy + semantik + funksional + derivatsion birlikda o'rganish o'zbek tilining morfemik tizimini yanada chuqurroq tavsiflash imkonini beradi. Bunday yondashuv nafaqat nazariy tilshunoslik, balki morfemik tahlil, lug'atchilik, til o'qitish metodikasi va kompyuter lingvistikasi uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2010.
2. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasallishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1989.
3. Tojiyev Yo. O'zbek tili morfemikasi. – Toshkent, 1992.
4. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
5. G'ulomov A., Tixonov A.N., Qo'ng'urov H. va boshq. O'zbek tili morfem lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1977.

6. Xaydarova I.A. Morfemalarning struktur-semantik, iyerarxik va derivatsion xususiyatlari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2025.

7. Xaydarova I.A. Til birliklari derivatsiyasida morfemalar sintaktikasi // Til va adabiyot ta'limi. – 2026. – №1. – B. 49–52.

